

Michaëlskerk Koudekerke

Bouwhistorische verkenning

BWZ adviseurs en architecten

ir. J H Sinke

mei 2019

INHOUD

Colofon	3
Geraadpleegde bronnen	3
Aanleiding voor het onderzoek	3
Bouwhistorische verkenning	3
Bureau onderzoek	4
Beknopte geschiedenis van de kerk	4
De aanbouwen	11
Het kerkterrein	14
Veldwerk onderzoek	15
Datering bouwfasen	20
Waardebepaling kerk en kerkinterieur	21
Samenvatting	24
Fotobijlage	25

COLOFON

Onderzoeksobject: kerk Dorpsplein 1, 4371 AA Koudekerke Monumentnummer 36861 naam monument: Michaëlskerk	Onderzoek en rapportage: Ir. J H Sinke BWZ adviseurs en architecten Londensekaai 13, 4331 JG Middelburg Tel.: 0118 627962 Email: info@bouwwinkel.nl
Opdrachtgever: Herinrichtingscommissie Michaëlskerk Koudekerke	Rapportdatum: 25-04-2019, gewijzigd 21mei 2019

De DNR (De Nieuwe Regeling) 2011 betreffende de rechtsverhouding opdrachtgever-architect, ingenieur en adviseur, is van toepassing

BELANGRIJKSTE GERAADPLEEGDE BRONNEN:

- Kerken en torens in Zeeland, H. Janse, Zaltbommel, 1969
- Dorpen in Zeeland, Kees Bos e.a., Middelburg, 1991
- Concept gemeentebeschrijving Valkenisse, MIP, Middelburg, 1989
- Restauratie Vademecum, RDMZ, 1993, diverse auteurs.
- Koudekerke.info, S. de Nooijer, 2016
- De Wete nr. 3, 2009, K. van Noppen
- De Wete, april, 2008, K. van Noppen
- Historische orgels in Zeeland deel II, H. Kluiver, Middelburg 1974

3

Alle recente foto's: de auteur, april 2019

AANLEIDING VOOR HET ONDERZOEK

De protestantse Gemeente Koudekerke heeft het voornemen te komen tot herinrichting van de Michaels Kerk en verbetering van het binnenklimaat. De kerk dient hierdoor beter multifunctioneel inzetbaar te worden. De plannen worden voorbereid door een herinrichtingscommissie en diverse adviseurs.

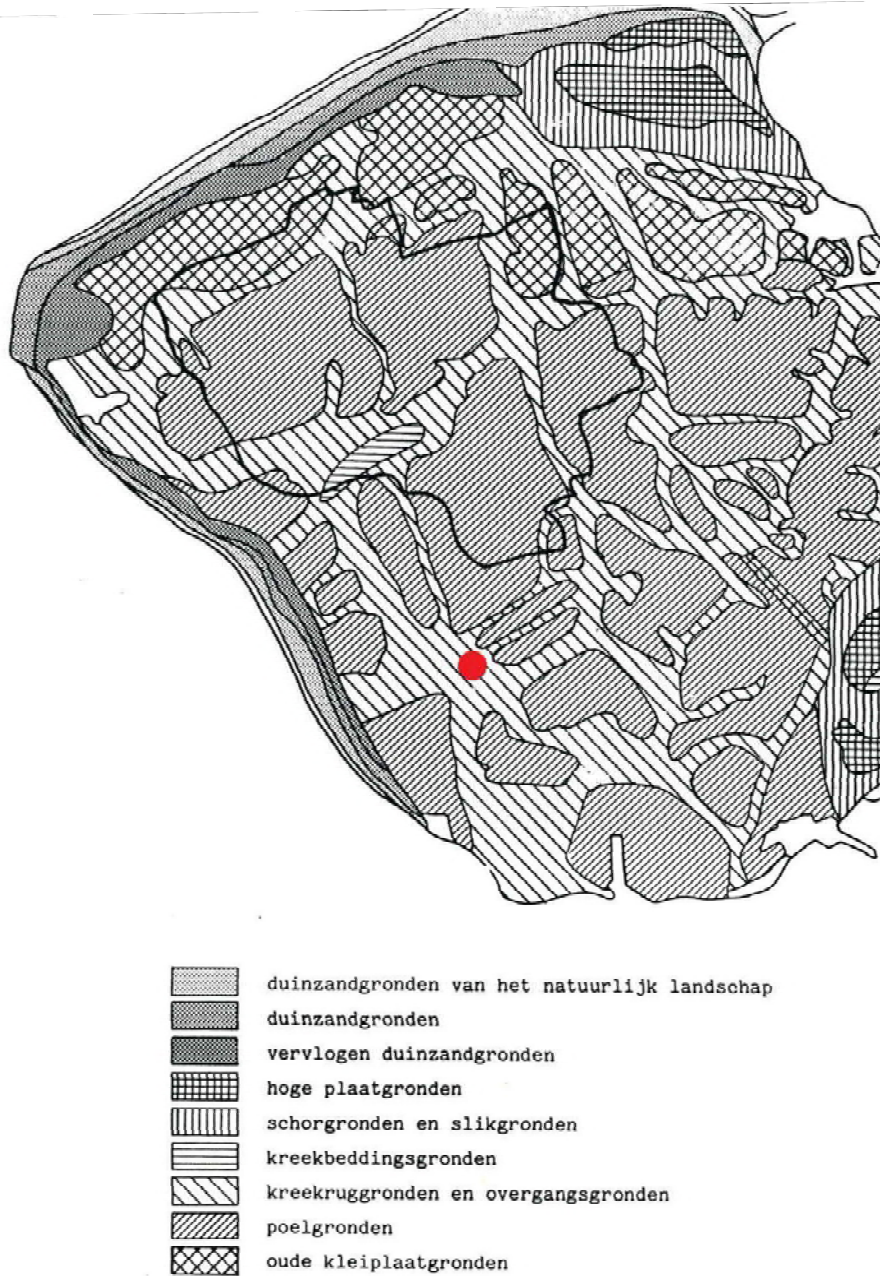
In januari 2019 zijn de plannen besproken met vertegenwoordigers van de RCE. Hieruit volgde het advies om eerst te komen tot een bouwhistorische verkenning die als basis voor verdere planvorming en planbeoordeling kan dienen.

De BOUWHISTORISCHE VERKENNING

Deze bouwhistorische verkenning bestaat uit een onderdeel 'bureauonderzoek' en een daarop aansluitend deel 'Veldwerk': het onderzoek aan het gebouw zelf. Op basis van beide onderzoeken wordt de bouw- en gebruikshistorie in hoofdlijnen in kaart gebracht en welke elementen uit de verschillende fasen nog aanwezig zijn en eventuele vervolg onderzoeken geadviseerd en een waardestelling van bebouwing en interieur opgezet. De waardestelling geeft een eigenaar of ontwikkelaar duidelijke uitgangspunten voor een verantwoorde omgang met het object. Daarnaast dient de waardestelling als toetsingskader voor restauratie, verbouwing of herbestemming.

BUREAU ONDERZOEK

BEKNOPT GESCHIEDENIS VAN DE KERK

1) de positie
van de kern
Koudekerke op de
kreekruggronden,

bron
basisafbeelding:
Provincie Zeeland

De kreekruggronden, temidden van de lage en drassige poelgronden vormden eeuwenlang natuurlijke en drogere verhogingen in het landschap waarop wegen en nederzettingen tot stand kwamen. Veel nederzettingen waaronder Koudekerke ontstonden op kruispunten of splitsingen van routes over deze kreekruggen.

Op de plaats van de huidige kern van Koudekerke zal al vanaf de 12de eeuw een, toen nog houten, kerkje of kapel hebben gestaan waarom heen enige bebouwing ontstond waaruit het latere dorp is gegroeid. Het kerkje wordt genoemd in de lijst van eigendommen van de abdij van Echternach (1181-1210). De nederzetting wordt daarna Coldekirca genoemd.

(2) fragment Panorama van Walcheren omstreeks 1550 (A. van den Wijngaerden)

Van dit houten kerkje zijn geen sporen meer bekend. In de loop van de 13de eeuw, toen het klimaat wat rustiger werd en het aantal stormvloedde afnam, groeide de plattelandsbevolking aanmerkelijk gezien het grote aantal nieuwe dochterparochiekerken op Walcheren. Bovendien breidde de kerk vanuit de Norbertijner abdij in Middelburg de invloed op de bevolking steeds verder uit. Ook dat zal geresulteerd hebben in een toename van het aantal kerken. De kerk van Koudekerke behoorde toen tot de moederparochie van de Westmonster in Middelburg die zelf weer –gedeeltelijk- onder patronaatsinvloed van de abdij stond.¹ In de loop van de 14de of 15de eeuw zal het kerkje zijn vervangen door een groter stenen gebouw².

Op het 16de eeuwse panorama van Walcheren (2) staat een aanzienlijke kerk afgebeeld, bestaande uit een toren, een vrij nederig schip en een hoger koorachtig gebouw. Als we er vanuit mogen gaan dat deze afbeelding enigszins waarheidsgetrouw is, zal deze kerk gericht zijn geweest op een betrekkelijk kleine plattelandsgemeenschap terwijl het koor voor de geestelijken naar verhouding groot was. Het moet voor een dorpsgemeenschap een kolossale kerk geweest zijn wat nu nog is af te leiden van de ruime ommuurde kerkhof.

De afbeelding op het Panorama van Walcheren is één van de laatste die van de oude kerk gemaakt zal zijn. Tijdens het beleg van Middelburg door de Geuzen en de gevechten op het Walcherse platteland in 1572 raakte de kerk, zoals vrijwel alle Walcherse kerken, zwaar beschadigd. Toen de 'hervormden' de kerk na 1572 in gebruik namen voor hun eredienst werd de kerk provisorisch hersteld, dwz zonder herstel van het koor of de zijbeuken. Ook de toren werd niet hersteld maar afgebroken, het bruikbare bouw materiaal werd verkocht door de rentmeesters die door de Staten van Zeeland onder meer belast waren met het beheer van in beslag genomen voormalige Roomse kerkgebouwen³. Het provisorisch herstel, dat overigens kenmerkend was voor de meeste beschadigde Walcherse kerken in die periode, werd gevolgd door steeds verder verval. Rond 1612

¹ P.A. Henderikx in 'Dorpen in Zeeland'

² K. van Noppen spreekt in 'De Wete' nr 3, 2009, van 1405

³ A.P. de Klerk in 'Dorpen in Zeeland'

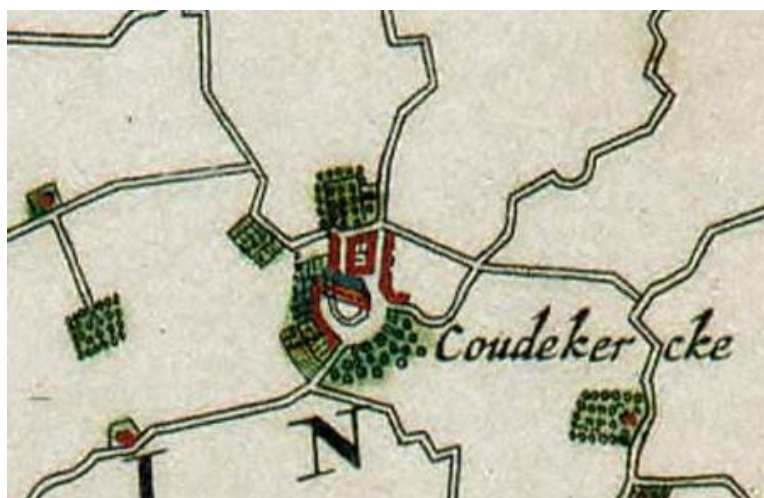
was de kerk zowel bouwvallig als, voor de groeiende gemeenschap, te klein geworden en werd besloten tot nieuwbouw.⁴

De vrijwel 'nieuwbouw' uit 1614 werd vormgegeven als eenvoudige zaalkerk zoals die onder meer in Zeeuws Vlaanderen werden gebouwd maar ook op Walcheren in St. Laurens werd gerealiseerd. Deze kerken werden niet meer met een -west- toren uitgerust maar met een houten daktorentje. Er is geen melding van gemaakt of er bij de bouw van de nieuwe kerk gebruik is gemaakt van bestaande funderingen of muurwerken dan wel waardevol baksteen materiaal (van het schip) van de oude kerk. Dit blijkt bij andere kerken in die periode echter wel gebruikelijk te zijn geweest. Bouwmaterialen waren immers kostbaar. Onderzoek aan den kerk van Koudekerke wijst hier ook op.

H. Janse suggereert dat de kerk oorspronkelijk 2 eindgevels heeft gehad, waarmee hij twee topgevels aan de kopse kanten (oost en west) zal bedoelen⁵, zoals ook de in 1623 herbouwde kerk van Vrouwenpolder bezit (3). Onderzoek aan de kerk richt zich ook op dit aspect. Overigens bezit de kerk in Vrouwenpolder nog wel bakstenen venstertraceringen die de kerk in Koudekerke mogelijk ook heeft bezeten en op de afbeelding van Jan Bulthuis nog lijken te zijn weergegeven maar welke mogelijk in de 18de of 19de eeuw zijn vervangen door houten vensters.

(3) kerk Vrouwenpolder

(4) N. Visscher, uit de atlas vd Hagen

De afbeelding van de kerk op de kaart van N. Visscher uit ca 1681 is niet erg duidelijk maar lijkt de huidige kerk te tonen met mogelijk een aanbouw of zelfs een toren aan de westzijde. Veel waarde mag hier niet aangehecht worden. Op grotere overzichtskaarten werd een kerk vaak herkenbaar voorgesteld in de vorm van een schip met toren ook al was de werkelijkheid anders. Zowel op de

⁴ aldus H. Janse in 'Kerken en torens in Zeeland'

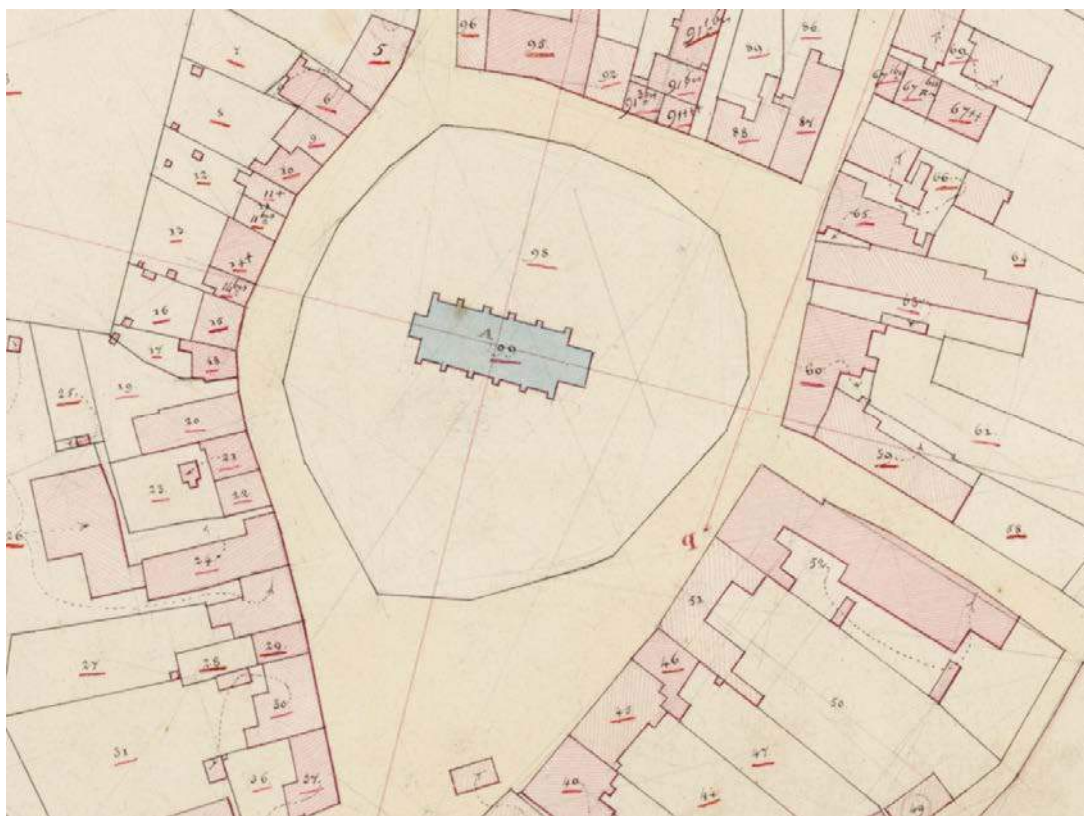
⁵ H. Janse in 'Kerken en torens in Zeeland'

kaarten van C. Bernaerds uit 1641 als op de kaart van de Hattinga's van rond 1750 wordt de kerk van Koudekerke nog steeds met een toren afgebeeld! In het gedeelte 'religie' van Koudekerke.info wordt gesteld dat de kerk na diverse verbouwingen rond 1650 de huidige vorm zal hebben gekregen. Het is echter de vraag of er kort na de vrijwel volledige nieuwbouw rond 1614 op uitgebreide schaal is verbouwd. Men kan zich echter voorstellen dat de huidige kerkzaal eerst was gerealiseerd en in de daarop volgende jaren de oude bouwmassa's aan west- en oostzijde volledig werden verwijderd. Een eerste min of meer betrouwbare afbeelding van de kerk is een gravure uit 1790 naar een tekening van Jan Bulthuis (5). De gravure toont de kerk zoals we die in hoofdlijnen nu nog kennen. Tegen de oostgevel is een aanbouw aanwezig. Waarschijnlijk betreft het hier de voor de protestantse kerken kenmerkende consistoriekamer. Rond het kerkhof is de kerkhofmuur weergegeven

(5) naar Jan Bulthuis, 1790

De meest accurate historische afbeelding is de kadastrale kaart uit 1811-1832 (6) waarop de bebouwing nauwkeurig opgemeten is weergegeven. Opvallend op deze afbeelding (en ook op de afbeelding van Bulthuis) is het bijzonder ruime kerkhof dat de oorsprong vindt in de periode van de veel grotere gotische kerk van vóór de Reformatie. De huidige kerk ligt nauwkeurig oost-west georiënteerd zoals de voorganger zal hebben gestaan wat sterk doet vermoeden dat bouwdelen zoals funderingen en/of muurdelen van de oude kerk zijn geïntegreerd in de nieuwe kerk. De zuivere oost-west oriëntatie van het kerkgebouw was in de protestantse geloofsbeleving geen kwestie.

(6) fragment kad. kaart 1811-1832 (bron RCE)

8

In 1836 wordt de kerk gerenoveerd en verbouwd. De dakruiter /toren is toen waarschijnlijk vernieuwd en vermoedelijk worden ook de kerkgevels dan in blokpatroon gepleisterd. Ook zullen wijzigingen in het interieur zijn aangebracht. Uit notulen van een kerkvoogdij vergadering uit 1898 blijkt dat 'het oude eiken interieur' beschilderd was zoals in de Franse tijd gebruikelijk was om belastingen te vermijden. Het zal daarbij mogelijk gaan om de preekstoel, dooptuin afscheiding en mogelijk ook de vaste banken in de 'bochten' tegen de zijgevels van de kerk. Een vaste bankenopstelling in het midden van de kerk, waar tot de 19de eeuw nog wel begraven werd, werd pas in de loop van de 19de eeuw gebruikelijk. Deze vaste banken zijn wellicht tijdens de verbouwing van 1836 aangebracht en hebben tot de vervanging in 1952 dienst gedaan.

In 1946 wordt de kerk onder leiding van architect M.C.A. Meischke uit Rotterdam hersteld van (beperkte) oorlogsschade. Een uitgebreide renovatie volgt in 1952 onder directie van de Bouwcommissie van de Ned. Herv. Kerk te Koudekerke.

Diverse oude afbeeldingen tonen nog het kerkinterieur vóór 1952.

Een afbeelding van de oorspronkelijke preekstoel is niet bekend. De huidige 18de eeuwse preekstoel in Lodewijk XVI stijl (34) is afkomstig uit een Rooms Katholieke kerk in Drenthe en werd in 1922 naar Koudekerke overgebracht. In de oude situatie bevond zich rond de preekstoel de 'dooptuin', het door de kerkenraadsbanken en dooptuinhek afgescheiden liturgisch centrum. Het hele liturgisch centrum is tijdens de renovatie in 1952 gewijzigd. Het oude meubilair en de luifels zijn verwijderd. Tegen de zijmuren aan weerszijden van de preekstoel zijn nieuwe kerkenraadsbanken aangebracht, oorspronkelijk nog 2 rijen diep maar later tot één rij versmald (9).

De oorspronkelijke muurschilderingen aan weerszijden van de preekstoel werden eveneens verwijderd. De huidige aan de rechterzijde is een gedeeltelijke reconstructie (41). Van de oorspronkelijke 18de eeuwse eiken psalmenborden resteert nog 1 exemplaar (42).

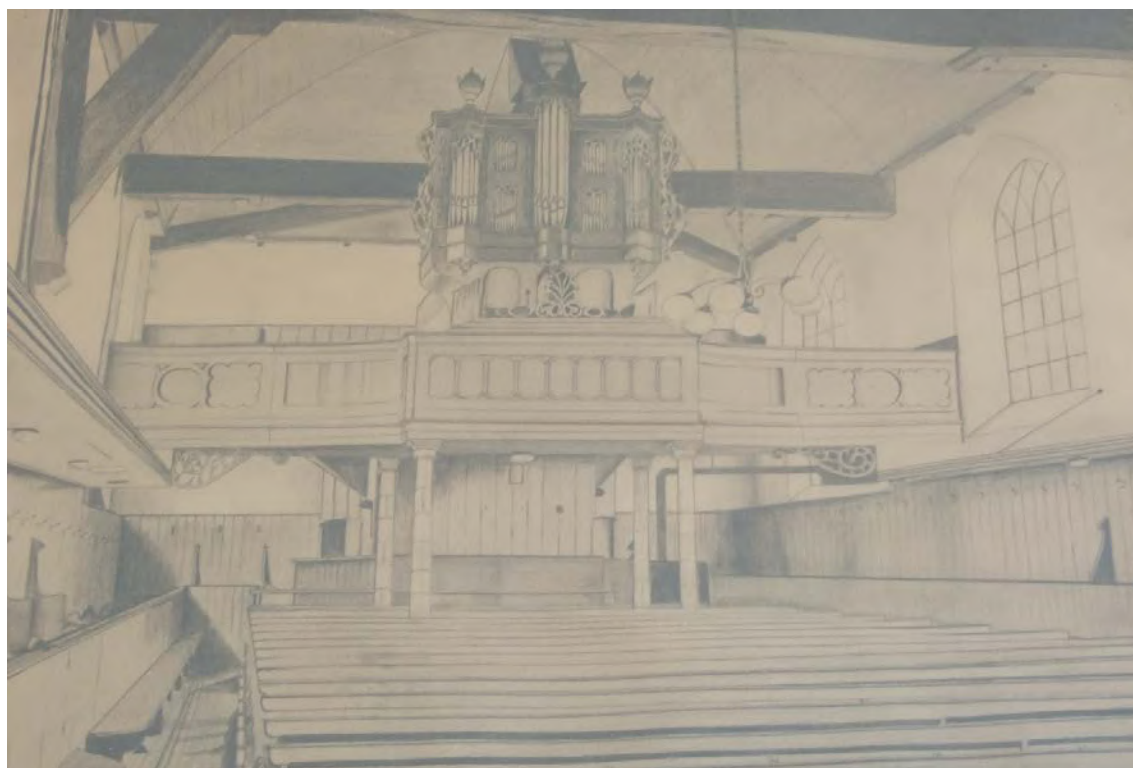
Door het versmallen van de kerkenraadbanken, eerst in 1952 en later met de nieuwe banken nogmaals na 1962 ontstond meer ruimte naast de preekstoel. De oorspronkelijke rondboog doorgang naar de consistorie, pal rechts naast de preekstoel, werd na 1962 naar de zuidgevel opgeschoven en van een rechte afsluiting voorzien (32).

De huidige verlichtingskronen en wandelementen zijn 20ste eeuwse elektrische exemplaren van vóór 1952 zonder bijzondere waarde (33).

Over het orgel vermeld het monumentenregister:

Eenklaviers orgel midden 18e eeuw gemaakt voor een kerk in Maastricht. De bouwtrant is gelijk aan die van de orgelmakers Weidtmann. In 1778 door L. Houtappel afgebroken en overgeplaatst naar de Herv. Kerk te Neerijnen. In 1866 aangekocht door Koudekerke. In 1953 door de firma Van Vulpen gerestaureerd.

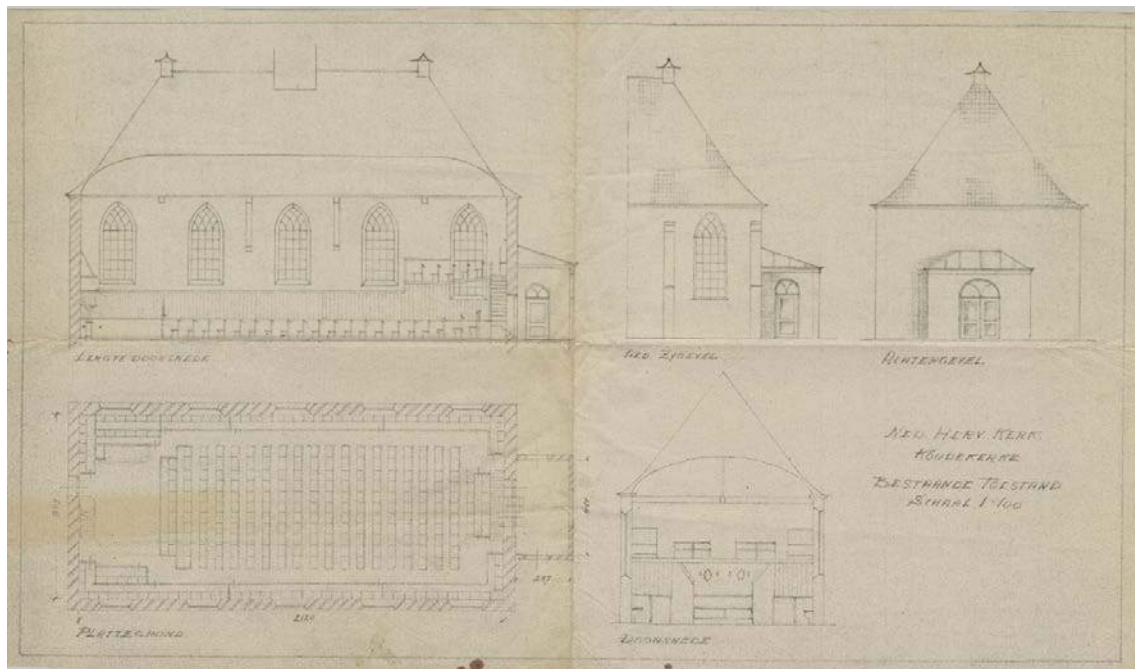
Tijdens de aanpassing van het kerkinterieur in 1952 waarbij het bankenplan en de kerkentree aan de westzijde geheel werden gewijzigd is ook het uiterlijk van het orgel meegenomen. Een tekening (7) in het bezit van het kerkbestuur toont, behalve het oude bankenplan met luifels boven de 'bochten' nog het orgel en de galerijbalustrade van voor de verbouwing in 1952. De 3 vazen op de orgelkas zijn bij de verbouwing verwijderd en niet meer terug gekomen (36). Ook is de waarschijnlijk 19de eeuwse balustrade toen gemoderniseerd en uitgevoerd in de stijl van het geheel nieuwe eiken interieur.

(7) Tekening kerkinterieur vóór 1952, eigendom kerkbestuur

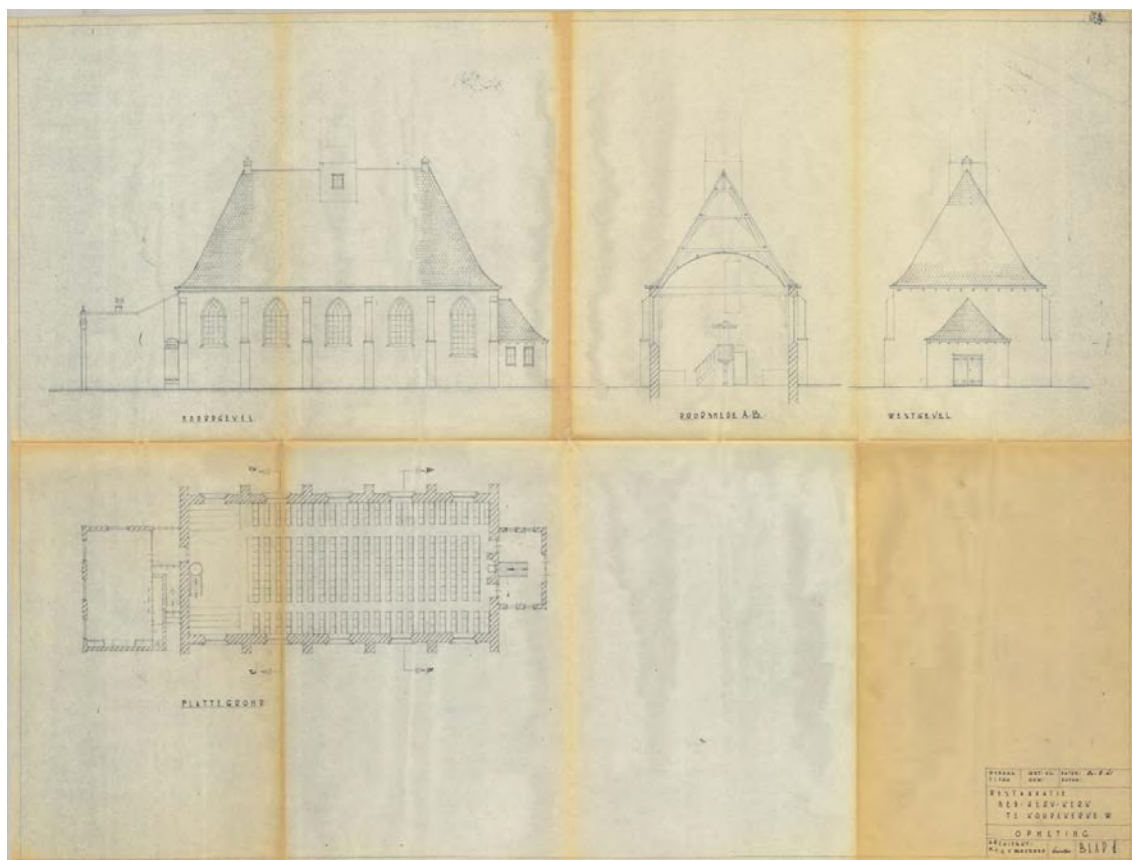
Reeds in 1958 bestaan al plannen om het gevelpleisterwerk te verwijderen zoals de kerkvoorgang in een brief aan de minister van O, K & W laat weten. In 1962-'64 wordt het exterieur van de kerk

grondig gerestaureerd. Het 19de eeuwse pleisterwerk wordt verwijderd waarna het metselwerk ingrijpend wordt hersteld. Wat er toen aan bouwsporen is verdwenen is niet duidelijk. Tijdens de restauratie bericht de Rijkscom. v d Monumentenzorg aan de Staatssecretaris dat tijdens het verwijderen van het pleisterwerk details van de vensterprofilering zichtbaar zijn geworden. Of dat sporen van oude stenen traceringen betreft of hetgeen wij nu kunnen zien, is niet duidelijk. Duidelijk is wel dat de meest westelijke vensters in noord- en zuidgevels zijn gewijzigd. De onderdorpels lagen tot die tijd 2 ruiten lager en zijn nu in de lijn van de overige vensters verhoogd. De afbeelding van Bulthuis uit eind 18de eeuw geeft deze lagere vensters ook weer. Wellicht waren deze vensters verlaagd om ook onder de galerij licht in de kerk te brengen. De galerij zou dan eind 18de eeuw aanwezig zijn geweest. Ook de overige kerkvensters zijn in 1962 (aldus de begroting van van Beveren) vernieuwd.

10

(8) Bestaande toestand met het oude bankenplan en aan de westzijde het entreeportaal ten tijde van de verbouwplannen in 1952

(9) De opmeting / bestaande toestand 1961, zoals in 1952 ontstaan is, voor de restauratie 1962

11

DE AANBOUWEN

Zoals eerder gesteld is de meest karakteristieke bijruimte bij de kerken van de 'hervormden' een consistoriekamer. Soms werden daar af te scheiden gedeelten van de oude Roomse kerkbouw, bijvoorbeeld (een deel van) het koor of de torenruimte voor zover die rond de Reformatie behouden waren, voor benut. Vaak echter werden daar, in de loop der tijd, nieuwe ruimten voor gebouwd, zo mogelijk dicht bij de protestantse preekstoel-opstelling zodat de voorganger direct vanaf de consistorie in het liturgisch centrum rond de preekstoel kon komen.

De kleine en bijzonder lage aanbouw van de kerk van Koudekerke zoals die op de tekening van Bulthuis (5) uit 1790 staat afgebeeld lijkt zich nauwelijks te lenen voor de kerkenraadsvergaderingen waarvoor een dergelijke ruimte mede werd gebruikt, hoewel een schoorsteen op het lessenaarsdak toch verwijst naar een verwarmbare ruimte. Het kan echter zijn dat de afbeelding de verhoudingen (ook van dak en gevels van de kerk) niet geheel waarheidsgetrouw weergeeft. De aanbouw staat, voor zover af te leiden, aan de zuidelijke zijde van de oostgevel van de kerk

De kadastrale kaart uit 1832 geeft een oostelijke aanbouw weer die groter lijkt en juist meer naar de noordzijde van de kerkgevel geplaatst is. In 1827 wordt de vermeende consistoriekamer verbouwd. Het gebouw wordt vergroot en verhoogd en aan de noordzijde wordt door de burgerlijke gemeente een brandspuit stalling en een 'prison' aangebouwd. Overigens is het plaatsen van een brandspuit stalling tegen de kerk niet ongebruikelijk. Ook bijvoorbeeld Grijskerke kende in de 19de tot begin 20ste eeuw deze combinatie.

Een aquarel van J. Worrel uit 1857 (10) toont de verbouwde en uitgebreide, maar nog steeds onder een lessenaarsdak gelegen, consistorie, nu echter hoger en van ruime vensters voorzien.

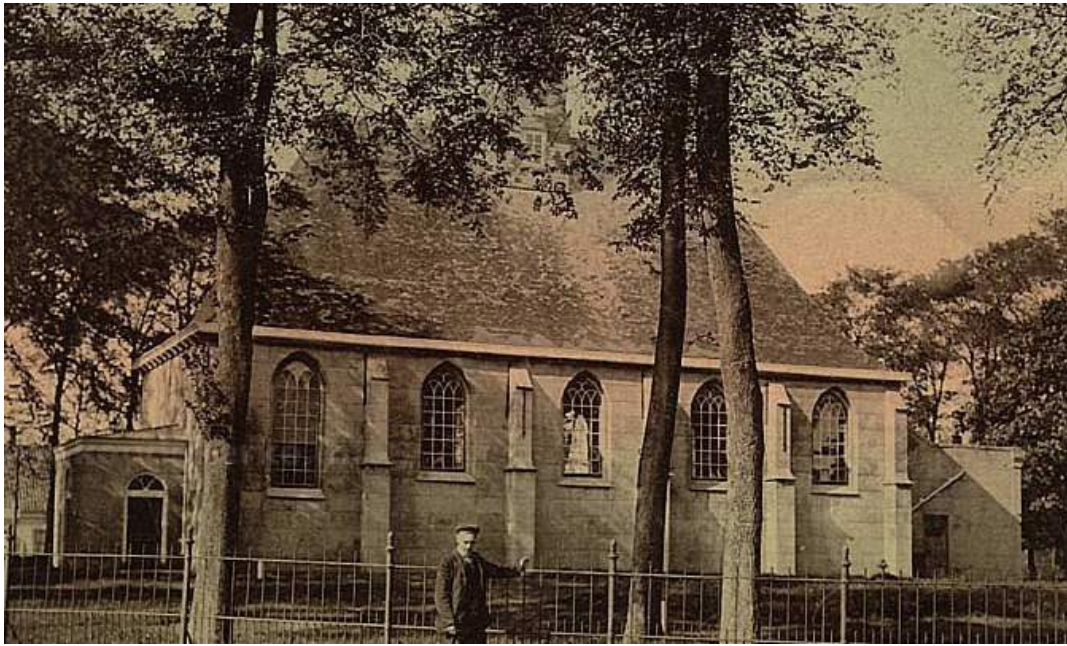
(10) J.W. Worrel, 1857, bron: Zeeuws archief

12

Tussen de uitbreiding met brandspuit stalling en prison en de oostelijke muur van de kerk is een nis afgebeeld waarin zich een deur bevindt. Dit is de positie die nu nog aanwezig is als toegang tot de kap en de toren van de kerk (21). De deuren tot stalling en prison bevinden zich resp. aan de oost- en de noordgevel van de aanbouw.

Hoe de toegang tot de consistorie er uit zag is onduidelijk. Ook de toegang tot de kerk voor de gemeente is niet afgebeeld. De kadastrale kaart van 1832 geeft weliswaar een kleine aanbouw weer aan de westgevel waar ooit de toren stond, maar we kunnen slechts gissen of dit de hoofd toegang tot de kerk was.

De genoemde aanbouw aan de westelijke kopgevel wordt pas weergegeven op oude foto's. Onderstaande foto van rond 1905 (11) toont dit eenvoudige gebouwtje zoals dat ook op de bestaande toestand tekening voor de verbouw in 1952 nog staat afgebeeld. Zowel enkele zijdeuren als de dubbele deuren in de westgevel gaven toegang tot een portaal van waaruit de kerkzaal zowel als de galerij bereikbaar waren.

(11) fragm. oude ansicht omstreeks 1905

(12) consistorie omstreeks 1905

In 1866 wordt de aanbouw met consistoriekamer uitgebreid en verbouwd met sobere neogotische ramen in de oostgevel. Het gepleisterde gebouw wordt voorzien van een plat dak met een schuine aankapping tot aan de kerkgoet om de toegang tot het kerkdak mogelijk te houden. De nis aan de noordgevel met de dak-toegang blijft behouden (12).

De brandspuit stalling behoudt haar toegang in de oostgevel met dubbele deuren onder een spitsboog bovenlicht.

De noord- en zuidgevels blijven vrijwel blind. In de zuidgevel bevinden zich deuren tot de kerk en de consistorie. Begin 20ste eeuw wenst de kerkvoogdij deze aanbouw weer te verbouwen. In 1910 wordt een verzoek aan de burgerlijke gemeente gedaan om de gedeelten waar de brandspuitstalling en het prison in onder gebracht waren te mogen aankopen. In 1911 gaat de burgerlijke gemeente hiermee akkoord en volgt een verbouw van de consistorie waarbij voornoemde ruimten bij de

consistoriekamer getrokken kunnen worden. Alleen de aparte toegang aan de noordzijde tot de kap en de toren (die in gemeentelijk eigendom blijft) blijft gehandhaafd. Uitwendig wordt het gebouwtje in uitbundige neogotische trant uitgevoerd (22) en worden in de zuidgevel een ruime toegangsdeur tot kerk en consistorie en een extra venster voor de consistoriekamer aangebracht. In de oostgevel wordt tpv de voormalige stallingdeur eveneens een extra venster aangebracht. De vrij sobere daklijst wordt vergroot en van pinakels voorzien. De merkwaardige schuine aankapping tegen de kerkmuur blijft gehandhaafd. Deze zou bij de kerkrestauratie rond 1962-'64 verwijderd worden waarbij de toegang tot de kap in een kleinere dakopbouw zal worden ondergebracht.

Aan de westzijde, waar voorheen de kerktoren had gestaan, was in ieder geval sinds de 19de eeuw een kleine aanbouw aanwezig. De kadastrale kaart van 1832 geeft deze aanbouw weer. Naar verwachting betrof het hier een entreeportaal. Op foto's uit eind 19de-begin 20ste eeuw is dit gebouwtje afgebeeld (11). Het bezit deuren onder rondboog bovenlichten aan alle zijden en is op dat moment voorzien van een flauw hellend, waarschijnlijk zinken dak. Ook de bestaande toestand tekening voor de verbouwing in de 50er jaren geeft deze aanbouw weer. Voor de restauratie in de 50er jaren wordt ook een (gerealiseerd) plan gemaakt (9) voor het vernieuwen en vergroten van het entreeportaal. Samenhangend met een nieuw bankenplan voor de kerk zal ook de toegang tot de galerij worden aangepast. De smalle steile trappen binnen de kerk zullen worden vervangen door één makkelijk beloopbare steektrap vanuit het portaal dat daartoe wel vergroot diende te worden. Onder de trap ontstond nu de mogelijkheid voor een kachelnis met schoorsteen terzijde naar het nokeinde van de kap. Evenals in de oorspronkelijke toestand bleven de entreedeuken tot de kerkzaal aan weerszijden van de galerijtrap maar werden wat verder naar de noord- en zuidgevels verplaatst. De nieuwe gevels van de aanbouw werden in spouwmuur uitgevoerd zodat naar verwachting de oude aanbouw tot en met de fundering is gesloopt. De nieuwe aanbouw onder een pannen gedekt schilddakje kreeg slechts dubbele deuren in de westgevel. De noord- en zuidgevels werden van vensters voorzien.

HET KERKTERREIN

Het kerkterrein zal in omvang sinds de bouw van de Gotische kerk in de 14de of 15de eeuw niet wezenlijk gewijzigd zijn. De afmetingen van het Kerkhof, binnen de muren waarvan eeuwenlang in gewijde grond begraven zal zijn, zullen toen bepaald zijn.

Het ruime kerkterrein zal steeds, of in ieder geval sinds er rond de kerk werd begraven, afgescheiden zijn geweest van de profane buitenwereld door een hek of muur⁶. Behalve als markering van het gebied waar kerkelijke rechtspraak gold, was een bijzonder belangrijke functie het voorkomen dat varkens en ander gedierte van de omliggende boeren erven op het kerkhof zouden gaan wroeten of erger. De afbeelding van Bulthuis geeft een dergelijke muur weer. Tijdens een periode van verval van de muur in de 18de en 19de eeuw werden gedeelten door een houten hekwerk vervangen om uiteindelijk in 1880 geheel door een ijzeren hekwerk te worden vervangen (11). Dit hekwerk werd wegens bouwvalligheid in 1962 verwijderd waarna het terrein enige jaren geen afscheiding bezat. In de 90er jaren werd de huidige muur met toegangshek voltooid.

Voor zover bekend hebben er op het kerkhof terrein geen andere bouwsels gestaan dan enkele, eerder genoemde aanbouwen tegen de west- en oostgevels van de kerk.

Rond 1828 werd de nieuwe begraafplaats aan de huidige Kerkhoflaan in gebruik genomen ivm het Koninklijk Besluit dat grotere nederzettingen ten minste één begraafplaats buiten de bebouwde kom ter beschikking dienden te hebben. Het begraven rond de kerk op het kerkhof nam daarna sterk af.

⁶ zie betreffende paragraaf in Koudekerke.info

Sporadisch zal er in familiegraven nog begraven worden tot dit vanwege de wet op de lijkbezorging uit 1869 ook werd beëindigd. Het begraven in de kerk was in ieder geval beëindigd voordat het vaste bankenplan (in wellicht 1836) werd aangebracht.

In de huidige toestand zijn er op het kerkhofterrein verspreid enige grafstenen aanwezig uit verschillende perioden waaronder begin 19de eeuw en enkele stenen die afkomstig zouden zijn uit de oude gotische Roomse kerk. Zoals bij veel Walcherse dorpskerken zal het aantal graven in het kerkterrein veel groter zijn dan het aantal (nog) aanwezige zichtbare grafstenen.

VELDWERK ONDERZOEK

Kerkgevels

De noord- en zuidgevels zijn opgetrokken uit rode moppen, vermengd met veel groen verglaasde stenen met afmetingen van ca. 70/80x110/120x 230/240mm in een vrij regelmatig kruisverband en voorzien van steunberen. De steunberen zijn in verband met het muurwerk gemetseld. In de noordgevel naast het westelijke vensters is een zogenaamd metselteken in groenverglaasde koppen ingemetseld (13).

(13) merkteken noordgevel

De betekenis van dergelijke merken is doorgaans niet bekend. De tekens werden toegepast vanaf de middeleeuwen tot in de 19de eeuw. Wel heeft onderzoek uitgewezen dat deze in kerkelijke gebouwen van na de Reformatie niet meer werden aangebracht ⁷. Op basis van deze gegevens kan worden aangenomen dat de beide langshevels restanten van de oude gotische kerk betreffen die bij de verbouw rond 1624 zijn gehandhaafd en hergebruikt. De toegepaste baksteen bestaat nagenoeg geheel uit primair toegepaste steen (geen hergebruik waarbij door breuk vaak veel koppen en drieklezoren worden toegepast) met een redelijke maatvastheid die goed mogelijk 15de eeuws kan zijn.

Onduidelijk zijn de plaatselijke onderbrekingen in het kruisverband zoals onder en boven het meest oostelijke venster in de zuidgevel waar in enkele lagen staand verband is aangebracht (17). De aansluitingen rond de vensteropeningen verlopen wat onregelmatig met ondermeer klezoren in de koppenlagen maar ook drieklezoren in een onregelmatig patroon. Gezien de regelmatigheid van het

⁷ R.V. metseltekens, RDMZ 1993

algemene metselwerk zal dit kunnen duiden op een aanbrengen of aanpassen van de openingen in bestaand metselwerk. De eerder genoemde verhoging van de onderdorpels van de meest westelijke vensters tekent zich nog in het metselwerk af. Zoals eerder gesteld bezaten de oorspronkelijke vensters mogelijk bakstenen traceringen met kleine glas in lood ruiten die in de loop der tijd zijn vervangen door de huidige houten vensters met grotere ruiten waarbij ook het omringende metselwerk is aangepast.

De west- en oostgevels zullen na de verwoestingen ten tijde van de reformatie geheel of grotendeels zijn heropgebouwd. Van een torenbouw aan de westzijde die na de reformatie schijnt te zijn afgebroken voor verkoop van het materiaal zijn geen sporen herkenbaar. Ook van een oostgevel op de overgang naar een groter en hoger koor zijn geen sporen herkenbaar.

De westgevel is opgetrokken uit veelal langere moppen (tot ca 70 x 140 x 300mm) die in de westelijke steunberen van de zijgevels doorlopen. Het metselverband is een beduidend minder gelijkmatig kruis verband: het verloopt en er zijn naar verhouding veel koppen en drieklezoren toegepast die er op kunnen wijzen dat er sprake is van secundair (hergebruikt) bouw materiaal. Op de overgang van de steunberen naar het metselwerk van de zijgevels verloopt de lagenmaat (19). In tegenstelling tot de zijgevels is de westgevel niet van steunberen voorzien. Het gehele beeld past in de aanname dat de zijgevels restanten van het schip van de oudere kerk zijn en dat de westgevel daar later, wellicht met sloopmateriaal van de westtoren, tegenaan is gebouwd. Of deze westgevel op de plaats van de oude eindgevel van het schip staat is zonder archeologisch onderzoek niet duidelijk.

De oostgevel vertoont meer verwantschap met het metselwerk van de zijgevels hoewel het metselwerk wat rommeliger is en meer mogelijke breuksteen bevat. Wellicht is hier meer van het oude metselwerk van de overgang koor-schip behouden. Na alle gevelherstellingen en het aanbrengen en weer verwijderen van pleisterwerk in de afgelopen eeuwen zijn bouwsporen wellicht verdwenen of nieuwe bouwspoor-achtige aspecten ontstaan die tot verkeerde veronderstellingen kunnen leiden.

Bijzonder is het feit dat de zijgevels voorzien zijn van een natuurstenen gevelafdekking waarop de houten bakgoot rust, terwijl de west- en oostgevels een houten bakgoot op klosjes bezitten. Dat dit alleen een esthetische kwestie is, lijkt onwaarschijnlijk. Andere vergelijkbare 17de eeuwse zaalkerken zoals in Zeeuws Vlaanderen vertonen dit verschil niet. Het zou verklaarbaar kunnen zijn uit het feit dat eerst het schip tussen oudere in onbruik geraakte kerkgedeelten is verbouwd en pas in de loop van de 17de eeuw de kopgevels hun huidige gedaante hebben gekregen, zeker is dit echter allerm minst.

Aan de interieurzijde zijn de gevels geheel gestukadoord waardoor bouwsporen zich daar niet laten waarnemen.

De kap.

De kap is via een trap door de oostgevel boven de preekstoel bereikbaar (28). Het betreft hier mogelijk een 18de of 19de eeuwse constructie die pas bij vergroting van de oude, aan het eind van de 18de eeuw nog bestaande aanbouw, kon worden gerealiseerd. Wellicht was de kap tot die tijd een open constructie. Achter een moderne interieur afwerking bevindt zich nog het 19de (?) eeuwse schotwerk met lichtopeningen aan de zijkanten als afscheiding van de trap met de kerkzaal.

De kapconstructie (29) bestaat uit 4 stuks eiken trekplaten op muurstijlen met kraagstenen en korbelen waarop per spant de vier eiken jukken met rechte benen zijn geplaatst. Aan beide kopgevels zijn halve spanten geplaatst. Gordingen dragen de rechthoekige grenen sporen en het lei-beschot. sporen en beschot zullen in de huidige vorm uit de 19de eeuw dateren. De spantonderdelen

(m.u.v. de vernieuwde onderdelen) dragen gehakte telmerken: aan de zuidzijde als rondje gehakt, aan de noordzijde als rechte strepen (30). De halve spanten zijn nummer 1, links en rechts, gemerkt. De hele spanten genummerd 2 (westzijde) tot 5 (oostzijde). Op enkele onderdelen ontbreekt de nummering. Deze onderdelen zijn mogelijk ooit vervangen. Gezien de nummering zal de hele kapconstructie incl. schilden in één keer zijn geplaatst. Er zal dan ook geen sprake geweest zijn van hoger opgaande kop-/eindgevels zoals wel is gesuggereerd. Wel is denkbaar dat, toen de huidige kap werd geplaatst, de eindgevels nog niet hun huidige vorm hadden maar nog uit restanten van de oude kerk bestonden. Gehakte telmerken zijn hier gangbaar na ca 1550 en zullen niet tot de oude kapconstructie behoren maar duiden op de 17de eeuwse constructie zoals die na de reformatie tot stand is gekomen. De torenconstructie is op onderste spantbalken van de twee middelste spanten geplaatst. Verondersteld wordt dat van de oude toren/dakruiter constructie niets resteert. In zowel de 19de eeuw als in 1923 werd de toren zeer ingrijpend gerenoveerd waarbij veel of alle houtwerk werd vervangen. Ook in 1962 is de toren nog uitgebreid gerenoveerd. De huidige torenconstructie bestaat voor een belangrijk deel uit grenen (31).

Door de kap aan de west en noordzijde lopen rookkanalen naar de nok-uiteinden. Deze constructies zijn bij de grote verbouw in 1952 aangebracht toen kachels werden geplaatst. Als 'bekisting' en ondersteuning voor het metselwerk van de rookkanalen is sloophout gebruikt dat is voorzien van imitatie houtwerk schilderwerk ofwel gladhout schilderwerk dat uit het oude interieur dat toen werd gesloopt, afkomstig zal zijn (32).

Exterieur consistorie (21-26)

Zoals eerder beschreven dateert de consistorie in haar huidige verschijning uit ca 1911 met een kleine aanpassing aan de daklijn en de kleurstelling uit 1962. Door het pleisterwerk heen tekent zich de voormalige deuropening van de brandspuitstalling onder het rechter venster in de oostgevel zich nog af. Verdere bouwsporen zijn door het aanwezige gevelpleisterwerk niet waar te nemen. Alle vensters in neogotische trant zijn in hout met houten traceringen uitgevoerd zoals deze in 1911 zijn aangebracht.

Aan de noordzijde bevindt zich tegen de kerkmuur de toegang tot de trap naar de kap. Het toegangskozijn met bovenlicht en deur lijkt een 19de eeuwse exemplaar te zijn maar in 1962 naar buiten verplaatst waardoor er nog slechts een kleine nis in de gevel aanwezig is. De oude positie van het kozijn tekent zich af tussen de nog aanwezige buiten bepleistering met blokmotief en de stucwerk interieur afwerking (27). Het kozijn stond oorspronkelijk op de bovenste trede van een 3 treden hoge stenen buitentrap. Een houten trap direct achter de deur ging en gaat verder naar boven. Er van uitgaande dat de opmeting uit 1961/62 correct is stond het deurkozijn aan het einde van de nis-muur die tevens de breedte van de voormalige brandspuitstalling en 'prison' zal markeren. Verder naar binnen bestond de scheidingswand waarschijnlijk uit een schotwerk.

Boven het dakniveau van de consistorie is nu een kleine sobere opbouw in hout aanwezig van waaruit een deur in de kerkgevel toegang geeft tot de trap boven de preekstoel (24).

Naast de ingang van de consistorie bevindt zich een (regen)waterput ijzeren deksel. De afmetingen van de put zijn tijdens het onderzoek niet vastgesteld. De put ligt op de positie waar in het verleden de regenwaterafvoeren aan de zuidgevel bijeen kwamen (25).

Exterieur entreeportaal (18)

Het huidige entreeportaal in historiserende / traditionele vormgeving in hergebruikte baksteen onder een met leien gedekt schilddak en met een bakgoot op klossen dateert geheel uit 1952. Er zijn geen oudere bouwdeelen in verwerkt voor zover kan worden waargenomen. Er zijn ook geen

onderzoeken bekend naar de ondergrond waarin zich nog restanten van de oude torenbouw kunnen bevinden die naar verwachting veel dieper gefundeerd zal zijn geweest dan het huidige portaal of diens voorganger. Daarmee is ook niet bekend of de toren op deze positie heeft gestaan of wellicht iets westelijker.

Interieur kerk (33-34)

De laatste grote verbouwing heeft in 1952 plaats gevonden. Met behoud van de preekstoel en het orgel (met aanpassingen) is het 19de eeuwse en oudere interieur verwijderd en vervangen door sobere eiken banken en betimmeringen. De oude banken opstelling met bochten (muurbanken) waarboven luifels en de vaste middenbanken, de dooptuin met kerkenraadsbanken en de oude galerij incl kolommen werden alle vervangen, gebaseerd op een nieuw bankenplan waarbij alle banken op de preekstoel zijn gericht. Dit bankenplan heeft in opzet weinig relatie met de oorspronkelijke opzet uit de 19de eeuw en ouder (waarvan weinig gegevens bekend zijn).

Muurschilderingen werden verwijderd of overgeschilderd. In de westgevel is in 1952 een rondboog nis voor één van de twee kachels aangebracht met aan weerszijden een kerk toegang vanuit het portaal (39). De deuropeningen zijn tov de oude situatie iets verder naar buiten geplaatst om ruimte voor de kachelnis te maken. De muuraanpassingen hiervoor tekenen zich af in het stukadoorwerk. Vóór de kachel nis is in een recenter verleden onder de galerij een ruimte ingebouwd voor de geluidsbediening. Een tweede kachel werd tegen de noordgevel (en niet tegen de zuidgevel zoals op de verbouwtekening staat aangegeven) geplaatst en voorzien van een rookkanaal tegen de gevel (37).

De kerkzaal is voorzien van een sober gewelf plafond, vermoedelijk in de 18de of 19de eeuw aangebracht. In 1961 bericht de kerkvoogdij in een brief aan de minister van O, K en W dat het gewelfplafond uit board bestaat en de wens bestaat dit door een houten plafond te vervangen. Zowel het huidige houten plafond als de board versie daarvoor zullen niet de oorspronkelijke uitvoering zijn. Veel vergelijkbare kerken kregen pas in de 18de of 19de eeuw een plafond, zo vermoedelijk ook hier. Kleuronderzoek heeft niet plaats gevonden aangezien dit een jonge plafondafwerking is (40). Uit onderzoek blijkt dat (voor zover waar te nemen) de gehele zaalvloer in 1952 is voorzien van een betonnen (dek)vloer, uitgezonderd het later verhoogde vloergedeelte tpv de voormalige dooptuin. De vloer loopt sinds 1952 onder de galerij op voor een beter zicht op de preekstoel, in verband waarmee ook de vloer van het nieuwe entreeportaal hoger ligt dan in het oude portaal. Of zich onder de betonnen vloer nog oude grafzerken bevinden is niet vastgesteld maar volgens algemene kennis zouden (een deel van of alle) zerken van hier zijn verplaatst naar het voormalig dooptuingedeelte. Onder deze zerken zou een exemplaar zijn uit 1603 die aan zou tonen dat dit deel nog tot de oude kerk behoort én dat na de reformatie in de kerk werd begraven. Dat laatste kan hebben voortbestaan tot 1827 toen bij Koninklijk Besluit begraven in de kerk werd verboden. Enkele jaren later, in 1836, volgt een verbouwing van de kerk die wellicht mede te maken heeft met beëindigen van de begraven in de kerk wat de plaatsing van vaste banken mogelijk maakte. Helaas zijn de zerken niet voldoende gedocumenteerd voordat ze onder het beton verdwenen of verplaatst werden waardoor veel kennis van de oorspronkelijke toestand niet meer voor handen is. Onder de verhoogde houten vloer rond de preekstoel bevinden zich nu zerken en delen van zerken waaronder, zoals nu zichtbaar, een zerk met het jaartal 1617 (geboorte of sterfjaar) (42). In het geval deze houten vloer wordt verwijderd zal een totaal overzicht van hier nog aanwezige zerken en hun waarde aan het licht komen.

Wanneer de kerk is voorzien van een galerij is niet duidelijk. De galerij is minstens zo oud als de plaatsing van het orgel in 1866 dat toen op een vooruitgeschoven positie op de galerij werd geplaatst.

Interieur Consistorie

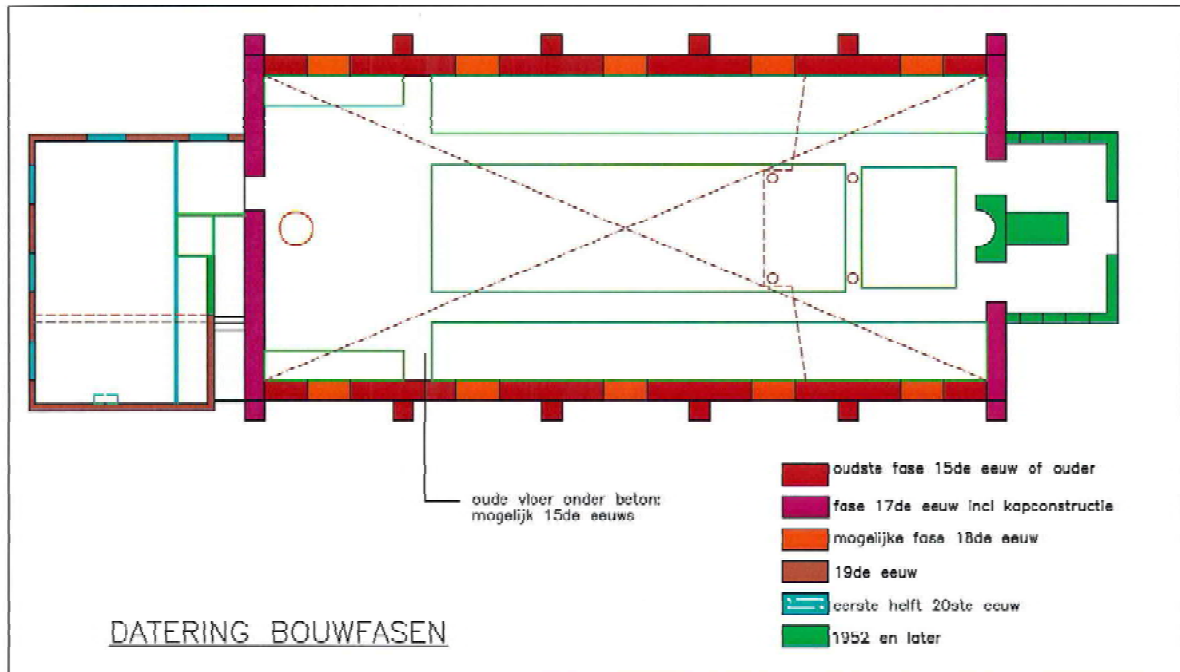
Wat betreft afmetingen en hoofdindeling is de consistoriekamer in de huidige vorm in 1912 ontstaan toen de brandspuitstalling bij de kamer werd getrokken. Tussen de kamer en de kerkzaal zijn het entreeportaal, een berging onder de trap en een toilet met daarachter kastruimten met een kitchenette gesitueerd. Op de opmeting uit 1962 is het toilet nog niet aanwezig. Tegen de noordgevel van de kamer is een sobere schouw met rookkanaal geplaatst. De hele kamer is sinds modernisering in de 50er en 60er jaren van de 20ste eeuw sober en met vrij moderne materialen afgewerkt zonder monumentale waarden. In het entreeportaal liggen hardstenen vloertegels die uit 1911 zullen dateren maar voor het overige zijn ook hier geen monumentale waarden aanwezig.

Interieur entreeportaal westgevel

Het entreeportaal bevat geen monumentale onderdelen. Het is in 1952 geheel nieuw gebouwd en met nieuwe materialen afgewerkt. Het vloerniveau is in 1952, zoals eerder gemeld, verhoogd voor een gelijkvloerse toegang tot de oplopende kerkvloer onder de galerij. In het portaal domineert de rechte steektrap naar de galerij die recht voor de ingang is geplaatst.

DATERING BOUWFASEN

Uit bovenstaand onderzoek kan een voorlopige datering van de diverse bouwfases worden bepaald:

20

(14) Verbeelding bouwfases

opmerkingen:

De aangegeven datering (19de eeuw) van het plafond heeft betrekking op de constructie, de houten afwerking is recent en is in de loop der tijd enkele malen vervangen.

Voor de galerij geldt dat deze als element 19de eeuw zal zijn, de huidige uitvoering en afwerking dateert echter voor een groot gedeelte uit de 50er jaren van de 20ste eeuw.

WAARDEBEPALING kerk en kerkinterieur

Bouw- en architectuurhistorische waarden

Het kerkgebouw met toren bezit grote bouw- en architectuurhistorische waarde als vertegenwoordiger van na de reformatie tot protestantse kerk verbouwde, oorspronkelijk middeleeuwse dorpskerken op Walcheren. De consistorie bezit architectuur historische waarde als uitbundige vertegenwoordiger van huisvesting van de voor protestantse kerken belangrijke en kenmerkende consistoriefunctie.

Cultuur historische waarde

Kerk en consistorie bezitten daarnaast grote cultuurhistorische waarde als zeer herkenbare, als zodanig (ver-)bouwde protestantse plattelandskerk, kenmerkend voor de post-Reformatie periode in het overwegend protestant geworden Walcheren met hoge beeldbepalende waarde voor de dorpskern.

Het interieur bezit nog slechts een bescheiden aantal kenmerkende historische elementen die voor de religieuze ontwikkelingsgeschiedenis van het gebouw als protestantse kerk van waarde zijn. Het betreft met name de preekstoel en het orgel, beide met hoge objectwaarde en van belang ivm de positionering in de kerk, echter voor andere kerken ontworpen en gebouwd en in later stadium in deze kerk geplaatst.

Waardestelling op onderdelen

Hoge waarde:

- Het gehele casco van de kerk, incl. toren: gevels met vensters, kap met kapconstructie en toren.
- Plafond van de kerkzaal als vorm, de betimmering dateert uit de 60er jaren van de 20ste eeuw.
- Herplaatste oude 'zerken' uit de oorspronkelijke vloer, nu in het dooptuin-gedeelte. Of er zich nog zerken onder de nieuwe betonvloer bevinden is onbekend, het is te adviseren dit zodra mogelijk, nader te onderzoeken. Tot er nadere resultaten zijn dient te worden uitgegaan van potentieel hoge waarde.
- Preekstoel, met name objectwaarde en vanwege de historische positionering
- Orgel, met name object waarde en als kenmerkend kerkonderdeel in de zich ontwikkelende protestantse kerkgemeenschap.
- Muurwerk/gevels en vensters van de consistorie behorend bij de 19de en begin 20ste eeuwse bouwfasen toen de huidige bouw ontstond.

Positieve waarde:

- De galerij, als object, de 50er jaren afwerking is indifferent.
- De (restanten) van de kerkenraadsbanken aan weerszijden van de preekstoel: hoewel het hier betrekkelijk jonge elementen betreft is de positionering voor het historische beeld van het kerkinterieur van waarde
- De opgang met trap naar de kap, zowel het gedeelte in de consistorie als het deel boven de preekstoel, als bijzondere oplossing om de kap en de toren welke laatste in handen van de burgerlijke gemeente is en was bereikbaar te maken op een, van de kerkzaal afgescheiden manier.

Indifferente waarde:

- bankenplan muv de restanten van de hiervoor genoemde kerkenraadsbanken. Het huidige bankenplan heeft in wezen vrijwel geen relatie met de oorspronkelijke en kenmerkende bankenopzet in een post-reformatie kerk maar is in feite geheel neutraal gericht op de preekstoel

- de gehele entree aanbouw aan de westgevel incl. galerij trapopgang: weliswaar in bouwtrant onopvallend aangepast maar zonder bouw- of cultuurhistorisch waardevolle kenmerken.
- De kachelnis-invulling uit 1952 in de 'oorspronkelijke' muursparing onder de galerijtrap.
- De gehele inrichting en afwerking van het consistorie-interieur m.u.v. de op de verbeelding weergegeven scheidingswanden die bij de vroeg 20ste eeuwse indeling behoren.

Toelichting waardegradaties:

 Hoge monumentwaarde (blauw)

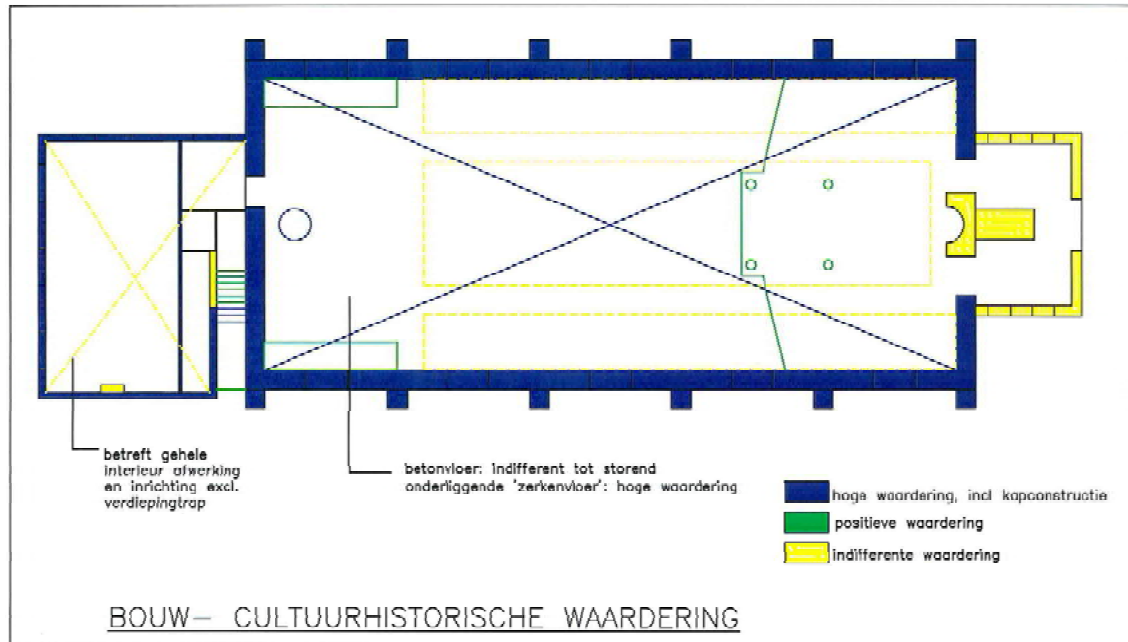
Alle beschermenswaardige onderdelen die van wezenlijk en onlosmakelijk belang zijn voor het monument en zijn bouwhistorische ontwikkeling en derhalve onverkort gerespecteerd moeten worden. Bij schade moet uitgegaan worden van herstel en behoud van een maximum aan oorspronkelijk materiaal.

 Positieve monumentwaarde (groen)

alle beschermenswaardige onderdelen die voor de instandhouding van de ontwikkelingsgeschiedenis van het monument veel waarde bezitten. Behoud is gewenst, maar de waarde is niet dusdanig hoog, dat aanpassing of verandering onmogelijk is. Voorwaarde is dat het onderdeel als dusdanig herkenbaar blijft.

 Indifferente monumentwaarde (geel)

onderdelen, die niets of weinig aan de waarde van het gebouw toevoegen en ook geen wezenlijke onderdelen van de ontwikkelingsgeschiedenis zijn. Behoud is mogelijk, maar niet noodzakelijk.

(15) Verbeelding van de historische waarden (zie ook omschrijving!)

SAMENVATTING

Van zowel de kerk als de consistorie zijn het met name de buitenschil die van hoge monumentale waarde zijn. In het interieur zijn in de kerk naast de ruimtelijke werking van de zaal met gewelfplafond vooral de preekstoel en het orgel en hun positionering van waarde. De galerij is, mede ten behoeve van de opstelling van het orgel, een karakteristiek element in het kerkinterieur maar heeft in de huidige uitvoering weinig waarde op zich.

Het huidige bankenplan is een vrij standaard opstelling voor een zaalkerk die weinig historische achtergrond en daarmee geen bijzondere historische waarde heeft. D.w.z. dat de huidige opstelling niet terug gaat op de historische opstelling van een preekstoel met daar omheen een dooptuin en kerkenraadsbanken en in de zaal zitplaatsen in het midden (aanvankelijk i.v.m. begraven in de kerk losse stoelen) en zitplaatsen tegen de gevels rondom (de 'bochten') gebaseerd op een beschermende functie voor vrouwen en kinderen in het midden. Slechts de opstelling van de huidige kerkenraadsbanken is een verwijzing naar de historische opstellingen bezit daarmee enige historische waarde.

Onder de huidige betonvloer zou zich nog de oudere vloer met daarin grafzerken kunnen bevinden. Het is de vraag of betonwerk en grafzerken nog te scheiden zijn zonder grote schade aan de zerken. Het is te adviseren nader onderzoek te doen naar de evt. aanwezigheid van zerken. Indien deze inderdaad nog (gedeeltelijk) aanwezig zijn en zich niet de dringende noodzaak voordoet om de vloer te verdiepen is het te adviseren het geheel intact te laten en een evt. uitvlakkende vloer hier (min of meer reversibel) overheen aan te brengen. Indien er in de kerkzaal niet noemenswaardig zerken aanwezig zijn en slechts de verplaatste zerken in het vml dooptuingedeelte resteren, heeft de vloer op zich geen waarde. Het verplaatsen van reeds eerder verplaatste zerken behoort tot de mogelijkheden. Wel dient bij evt. verdiepen van de vloer rekening gehouden te worden met mogelijk nog aanwezige graf en 'grafkelder' restanten waarbij overleg met de prov. archeoloog noodzakelijk is.

Wat wandafwerking betreft is er geen historisch waardevol materiaal meer in het zicht. Het historisch waardevolle metselwerk met mogelijke bouwsporen bevindt zich geheel achter de pleisterwerk afwerking. Het verdient aanbeveling om, indien de mogelijkheden zich voordoen, onderzoek uit te voeren of de oudere muurschilderingen aan weerszijden van de preekstoel nog achter het schilderwerk aanwezig zijn en evt. gedocumenteerd of gereconstrueerd kunnen worden.

De entree uitbouw aan de westzijde is geheel betrekkelijk nieuw zonder historische waarde. Centraal in de westelijke kerkgevel bevond zich vóór 1952 een trapopgang met daarnaast aan beide zijden een doorgang naar de kerkzaal die beiden later nog naar de zijanten zijn uitgebreid. Door bij verbouw van de kerkentree zo nodig gebruik te maken van deze totale breedte gaat geen bijzonder historisch materiaal verloren. In de situatie vóór 1952 lagen de kerk- en portaalvloer met de doorgangen op een lager niveau, waar evt gebruik van kan worden gemaakt bij aanpassing van de kerkvloer zonder historisch materiaal aan te tasten.

Het interieur van de consistorie bevat geen bijzondere of waardevolle afwerkingen. Wat van historische waarde kan worden geacht is de consistoriekamer met daarin een kastenwand. De uitvoering van deze laatste is echter ook 'gemoderniseerd' en zonder waarde.

FOTO BIJLAGE